

Βασίλης Δαλκαβούκης

Προς μια «νέα Λαογραφία»; Σκέψεις για μια διεπιστημονική σύγκλιση στο επίπεδο της μεθόδου, με αφορμή τη μελέτη της μνήμης και της αφήγησης

1.Μνήμη, παράδοση και αφήγηση: η συμβολή της Λαογραφίας στη διεπιστημονική συγκρότηση της Προφορικής Ιστορίας

Σύμφωνα με την παλαιότερη λαογραφική προσέγγιση η λειτουργία της μνήμης είναι στενά συνδεδεμένη με την «παράδοση», έννοια κομβική για να κατανοηθεί η ίδια η Λαογραφία ως επιστήμη. Ακολουθώντας τη γενικότερη τάση της εποχής, στο πλαίσιο δηλαδή του εξελικτισμού, ο Ν. Πολίτης υιοθέτησε ως επιστημονικό πρόταγμα το πρότυπο της «συνέχειας» και των «επιβιώσεων», μέσω των οποίων το αντικείμενο της Λαογραφίας ήταν να

«εξετάζει τας κατά παράδοσιν διά λόγων, πράξεων ή ενεργειών εκδηλώσεις του ψυχικού και κοινωνικού βίου του λαού· τας εκδηλώσεις δηλαδή εκείνας, των η πρώτη αρχή είναι άγνωστος, μη προελθούσα εκ της επιδράσεως υπερόχου τινός ανδρός, αίτινες κατ' ακολουθίαν δεν οφείλονται εις την ανατροφήν και την μόρφωσιν, και εκείνας, αίτινες είναι συνέχεια ή διαδοχή προηγηθείσης κοινωνικής καταστάσεως ή είναι μεταβολή ή παραφθορά άλογος ελλόγων εκδηλώσεων του βίου εν τω παρελθόντι. Συνεξετάζει δ' αναγκαίως και τας μη εκπορευομένας μεν αμέσως εκ της παραδόσεως εκδηλώσεις του βίου, αλλ' αφομοιούμενας ή συναπτομένας στενώς προς τα κατά παρόδοσιν» (Πολίτης 1909: 7).

Παρά το γεγονός ότι ο ορισμός αυτός διορθώθηκε από το Στίλπωνα Κυριακίδη (1965: 19) μερικές δεκαετίες αργότερα και, κατά κάποιον τρόπο, αντικαταστάθηκε από τη συντομότερη διατύπωση «Λαογραφία είναι η επιστήμη του λαϊκού πολιτισμού», η έννοια της παράδοσης με την οποία λειτουργούσε η Λαογραφία δεν έπαψε να αφορά τα λεγόμενα «ζώντα μνημεία»¹, με την έννοια των επιβιωμάτων της αρχαιότητας και του βυζαντινού κόσμου, στο πλαίσιο της «συνέχειας του έθνους». Έτσι, αν και ιδεολογικά προσδιορισμένη, η έννοια της μνήμης απέκτησε έναν «αυτονόητο» χαρακτήρα -αφού το «παρόν» των λαογραφικών καταγραφών εμπεριείχε τη διάσταση της «ζωντανής μνήμης»- χωρίς, ωστόσο, να εντοπίζονται ή να διευκρινίζονται επαρκώς οι διαδικασίες με τις οποίες μνήμη και παράδοση συνδέονταν.

Το ζητούμενο αυτό καθορίστηκε ακριβέστερα σχετικά πρόσφατα και, βέβαια, μέσω της θεωρητικής ανανέωσης που πρόσφεραν στο λαογραφικό θεωρητικό οπλοστάσιο η Κοινωνιολογία² και η Κοινωνική Ανθρωπολογία. Προσδιορίζοντας την παράδοση η Άλκη Κυριακίδου – Νέστορος (1993: 48) σημειώνει:

¹ Για τον όρο και το ιδεολογικό του περιεχόμενο βλ. Κυριακίδου – Νέστορος 1993: 102-103.

² Ο Μερακλής (1989: 58 – υποσημείωση 49), προσδιορίζοντας τη σχέση της Λαογραφίας με την Κοινωνιολογία ως «θεμελιακή» σημειώνει, μεταξύ άλλων: «Για την πολιτισμική και την κοινωνική ανθρωπολογία δε μιλάω· δεν πρόκειται για σχέσεις, αλλά για συγγένειες, με διαφορετικό πλέγμα προβλημάτων. Εξάλλου η ιστορική γνώση είναι προϋπόθεση και της φιλολογικής και της κοινωνιολογικής προσέγγισης της λαογραφίας, που είναι λάθος να θεωρείται άχρονη επιστήμη».

«Παράδοση είναι η γνώση την οποία αποθησαύρισε μέσα σ' ένα μεγάλο χρονικό διάστημα μια κοινωνία ανθρώπων και την παραδίδει από τη μια γενιά στην άλλη. Η γνώση αυτή καθορίζει την κοινωνική συμπεριφορά και δεν είναι ατομική αλλά ανήκει στην κοινωνία, εδράζεται στη συλλογική μνήμη της κοινωνίας. Και η συλλογική αυτή μνήμη δεν είναι κληρονομική, όπως η μνήμη του είδους στα έντομα, γιατί δεν είναι βιολογικό φαινόμενο, αλλά κοινωνικό. Είναι, όπως την ονομάζουν οι ανθρωπολόγοι, μνήμη εξωτερικευμένη. Τώρα, εξωτερικευμένη μνήμη σημαίνει πως δεν την κουβαλάς μέσα σου κληρονομικά, αλλά πρέπει να τη μάθεις. Και αυτό είναι που μας κάνει να ξεχωρίζουμε από τα ζώα: ότι με τη βοήθεια της γλώσσας κυρίως, αλλά και των άλλων συμβολικών συστημάτων, των θεσμών, των εθίμων κτλ. που συναπαρτίζουν τον πολιτισμό, η μνήμη τοποθετήθηκε έξω από τον άνθρωπο, στον κοινωνικό οργανισμό».

Ο εντοπισμός του «συλλογικού» και του «εξωτερικευμένου», δηλαδή μεμαθημένου, χαρακτήρα της μνήμης, αλλά και η επισήμανση των συμβολικών συστημάτων που διαμορφώνουν το χαρακτήρα αυτό, ανανέωσε σημαντικά την έννοια της «παράδοσης» ως αναλυτικού εργαλείου για τη Λαογραφία. Είχε προηγηθεί, ωστόσο, μια σειρά από σημαντικές εξελίξεις, με αφετηριακή την προσέγγιση του Maurice Halbwachs (2013) για το συλλογικό χαρακτήρα της μνήμης. Το γεγονός ότι τα άτομα θυμούνται ως μέλη κοινωνικών ομάδων και η συνακόλουθη διαπίστωση ότι η μνήμη είναι επιλεκτική, διαμόρφωσαν τη βάση για μια εντελώς διαφορετική αντιμετώπιση του παρελθόντος και επομένως της προφορικής παράδοσης στο σύνολό της. Στο πλαίσιο αυτό, άρχισαν να κερδίζουν ενδιαφέρον οι προφορικές μαρτυρίες, πέρα από τη θετικιστική τους αξιοποίηση ως ιστορικών τεκμηρίων εκεί όπου απουσίαζαν οι γραπτές πηγές. Για τη Λαογραφία, βέβαια, οι προφορικές μαρτυρίες, όπως γενικότερα η προφορική παράδοση, είχαν κατά κύριο λόγο ενδιαφέρον ως «μνημεία του λόγου» για το παρελθόν. Ωστόσο, η επικέντρωση στην αφηγηματική οργάνωση της προφορικής μαρτυρίας ως ατομικής εκφοράς της συλλογικής ιστορικής εμπειρίας, διαμόρφωσε τις προϋποθέσεις για μια εντελώς διαφορετική αντιμετώπιση του προφορικού λόγου από τη Λαογραφία, που υπερέβαινε την έννοια του «μνημείου του λόγου» και τον αναβάθμιζε σε ένα είδος βιωμένης ιστορικής αφήγησης για το παρελθόν. Η εξέλιξη αυτή εναρμονιζόταν, άλλωστε, με τις απαιτήσεις της «Νέας Ιστορίας», όπως διαμορφωνόταν από τη Σχολή των Annales στη Γαλλία (Υγκερς 1999: 73, Burke 2002: 32-36), για μια πολυφωνική κοινωνική αναπαράσταση του παρελθόντος μέσα από την αξιοποίηση ενός πολύμορφου υλικού, αρχαιακού και μη, που περιελάμβανε τις «άφωνες» -στο πλαίσιο των επίσημων αρχαιακών καταγραφών- ομάδες, τις αφηγήσεις τους και το πολιτισμικό τους φορτίο.

Την ίδια περίπου εποχή που οι Γάλλοι ιστορικοί θεμελίωναν τη «Νέα Ιστορία», στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού η Σχολή του Σικάγου επιχειρούσε μια σημαντική ανανέωση του θεωρητικού και μεθοδολογικού οπλοστασίου της κοινωνιολογικής προσέγγισης υιοθετώντας τη βιογραφική μέθοδο (Τσιώλης 2006: 16-20) για τη μελέτη της σχέσης του ατόμου με την κοινωνία, στο φόντο της μεγάλης οικονομικής κρίσης της εποχής. Ωστόσο, μια ουσιαστική μεθοδολογική ωρίμανση της βιογραφικής προσέγγισης συντελέστηκε μόλις στη δεκαετία του 1970 στη Γερμανία, όταν απέναντι στο «κανονιστικό» παράδειγμα του Δομο-λειτουργισμού αντιπροτάθηκε το «ερμηνευτικό», με την επικέντρωση στην ποιοτική κοινωνική έρευνα. Ο Fritz Schütze, εισηγητής της λεγόμενης «αφηγηματικής ανάλυσης», υπήρξε ο ένας από τους βασικούς πυλώνες της μεθοδολογικής θωράκισης της

βιογραφικής προσέγγισης μέσα από την εφαρμογή της τεχνικής της βιογραφικής αφηγηματικής συνέντευξης και της αναλυτικής της επεξεργασίας σε έξι διαφορετικά στάδια. Από την άλλη μεριά, ο Ulrich Oevermann, ακολούθησε τη λεγόμενη «αντικειμενική ερμηνευτική», επιχειρώντας να ανασυστήσει μέσα από τα υποκειμενικά νοήματα και τις «λανθάνουσες δομές» των αφηγήσεων μια «κρυφή» γραμματική μέσα από την οποία θα μπορούσε να αποκωδικοποιηθεί η αποτυπωμένη στο λόγο κοινωνική πραγματικότητα.

Η πρώτη απόπειρα για την ενσωμάτωση στην ελληνική Λαογραφία όλων αυτών των νέων -για την εποχή- προβληματισμών ανήκει στην Άλκη Κυριακίδου - Νέστορος, η οποία αξιοποίησε στη δεκαετία του 1970 τις προφορικές μαρτυρίες των Μικρασιατών προσφύγων: η μνήμη ως αναλυτικό εργαλείο για την ανασύνθεση του βιωμένου παρελθόντος, η αφήγηση ως μέσο για την ατομική εκφορά της μνήμης αυτής και η ιστορικότητα στην οποία αναφέρονταν οι συγκεκριμένες μαρτυρίες, διαμόρφωσαν τις προϋποθέσεις για μια ευρύτερη διεπιστημονική σύγκλιση ανάμεσα στη Λαογραφία, την Κοινωνική Ανθρωπολογία και την Ιστορία. Σε πραγματολογικό επίπεδο, δηλαδή «στο επίπεδο του αντικειμένου»³, αυτή η διεπιστημονική σύγκλιση Λαογραφίας, Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας αξιοποίησε την τριπλή προσέγγιση της μνήμης στη διαμόρφωση ενός νέου επιστημονικού πεδίου, της Προφορικής Ιστορίας⁴. Εδώ ο προσδιορισμός της μνήμης ως εργαλείου ανάλυσης των κοινωνικών και ιστορικών φαινομένων, αλλά και της ίδιας της «παράδοσης» ως στενότερου αντικειμένου της Λαογραφίας, έγινε ακριβέστερος.

Οι εξελίξεις αυτές, στα τέλη της δεκαετίας του 1970 και στις αρχές της δεκαετίας του 1980, συγχρονίστηκαν με το διεθνές ρεύμα ανάπτυξης της Προφορικής Ιστορίας με αφετηρία κατά κύριο λόγο τη Βρετανία, τις ΗΠΑ και τον Καναδά, όπου

«υπήρχε παράδοση να κρατούν αρχεία και να τα ανοίγουν στην ώρα τους και όπου υπήρχε επίσης, ακόμα από το 19^ο αιώνα, μια παράδοση εμπειρικής έρευνας. Εκεί οι ιστορικοί μπορούσαν να προχωρήσουν *παρακάτω*, να ξεπεράσουν το φετιχισμό των αρχείων, να ανακαλύψουν τους αφανείς, τους “κρυμμένους” από την Ιστορία, αυτούς που δεν κρατούσαν αρχεία και να αναδείξουν γεγονότα και καταστάσεις που είχαν αποσιωπηθεί ή παραμορφωθεί. Μπορούσαν να μελετήσουν τη μνήμη» (Βαν Μπούσχοτεν κ.ά. 2008: 23-24).

Ωστόσο η Προφορική Ιστορία στην ελληνική ακαδημαϊκή της εκδοχή δεν είχε ανάλογη, με την εκρηκτική της έναρξη, συνέχεια. Για περισσότερο από δύο δεκαετίες

³ Γράφει χαρακτηριστικά ο Παπαταξιάρχης (2002: 74-75): «Δίπλα στην εθνογραφική ιστορία μπορούμε να προσθέσουμε και μια άλλη εκδοχή συνομιλίας ανθρωπολογίας και ιστορίας που συντελείται στο επίπεδο του αντικειμένου. Πρόκειται για την εθνογραφία της κοινωνικής μνήμης, καθώς και των όρων παραγωγής της προφορικής πληροφορίας (όπως και των αρχείων). Είμαστε πλέον στην ευρύτερη σφαίρα της προφορικής ιστορίας. Η αποκατάσταση της προφορικότητας, που συντελέστηκε και μέσα από την ανθρωπολογική επικέντρωση σε κοινωνίες χωρίς γραφή, συνιστά ευνοϊκή προϋπόθεση για τη μελέτη του πρόσφατου παρελθόντος μέσα από τη συνδυαστική χρήση γραπτών πηγών και εθνογραφικά εδραιωμένων αναμνήσεων (...) Χωρίς αμφιβολία, ο αναπροσδιορισμός του αντικειμένου της λαογραφίας στην κατεύθυνση της προφορικότητας, δηλαδή η μελέτη της προφορικής παράδοσης με σύγχρονους θεωρητικούς όρους, καθιστά την όποια ιστορική στροφή της λαογραφίας και πεδίο δόκιμης συνομιλίας με την ανθρωπολογία. Έτσι είναι δυνατόν να μελετηθεί με δυναμικούς και όχι στατικούς όρους, ως όψη της παροντικής δράσης».

⁴ Για την Προφορική Ιστορία βλ. την κατατοπιστική εισαγωγή, όπου και εκτενείς βιβλιογραφικές παραπομπές, στο Βαν Μπούσχοτεν κ.ά 2008: 9-33.

οι «συμβαλλόμενες» πειθαρχίες οχυρώθηκαν εκ νέου στις αφηγηματικές τους θεωρητικές και μεθοδολογικές αρχές, παρά τις μεμονωμένες απόπειρες που σημειώθηκαν στο μεσοδιάστημα (Βαν Μπούσχοτεν κ.ά. 2008: 24-28). Η κριτική από τη μεριά της Προφορικής Ιστορίας ότι το παρελθόν συνιστά κατασκευή μέσω της μνήμης και της αφήγησης, αφορούσε βέβαια και τα γραπτά τεκμήρια της Ιστορίας, και η θετικιστική εκδοχή της τελευταίας, κυρίαρχη ακόμη τότε στον ελληνικό ακαδημαϊκό χώρο, δεν ήταν έτοιμη να την αφομοιώσει θεωρητικά και μεθοδολογικά⁵. Από την άλλη μεριά, η -πρωτοεμφανιζόμενη ως αυτοδύναμη «πειθαρχία» στο ελληνικό ακαδημαϊκό στερέωμα στη δεκαετία του 1980- Κοινωνική Ανθρωπολογία περνούσε από τη δική της φάση αυτό-καθορισμού τόσο σε θεωρητικό όσο και σε εμπειρικό επίπεδο, μέσα από τη διαμόρφωση ενός αντικειμένου διακριτού από εκείνο της «ιθαγενούς» Λαογραφίας (Νιτσιάκος 2014: 32, 50). Τέλος, η ίδια η Λαογραφία παρά την προσέγγιση επιμέρους λαογράφων με την Κοινωνική Ανθρωπολογία, την Κοινωνιολογία και τη «Νέα Ιστορία», διατήρησε εν πολλοίς έναν φιλολογικής κατεύθυνσης χαρακτήρα, τουλάχιστον στο μεγαλύτερο μέρος της ακαδημαϊκής της εκδοχής.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1990, πάντως, η Προφορική Ιστορία επανήλθε περισσότερο δυναμικά στο ελληνικό ακαδημαϊκό προσκήνιο. Η διοργάνωση επιστημονικών συνεδρίων και συναντήσεων (Βαν Μπούσχοτεν κ.ά. 2008: 24-28), με πρωτοβουλίες άλλοτε λαογράφων, άλλοτε ιστορικών κι άλλοτε κοινωνικών ανθρωπολόγων, έδειξε ότι οι συνθήκες είχαν ωριμάσει, καθώς είχε αφομοιωθεί από όλες τις πλευρές το αίτημα της διεπιστημονικής σύγκλισης. Παράλληλα, σημαντικές εξελίξεις είχαν στο μεταξύ επιβάλει με επείγοντα τρόπο την προσφυγή στην Προφορική Ιστορία: η μαζική έλευση των Παλινοστούντων από την πρώην Σοβιετική Ένωση και η ακόμη μαζικότερη -και περισσότερο αμφισβητήσιμη από την άποψη της επίσημης αποδοχής- εμφάνιση των μεταναστών, κατά κύριο λόγο από την Αλβανία, αποτέλεσαν δύο κομβικής σημασίας γεγονότα που επανέφεραν στο προσκήνιο την ανάγκη της βιωμένης κατάθεσης από τα «άφωνα» υποκείμενα της Ιστορίας (Βουτυρά – Βαν Μπούσχοτεν 2007, Νιτσιάκος 2003).

Ταυτόχρονα, σε ακαδημαϊκό επίπεδο, η διαμόρφωση μιας διεπιστημονικής ομάδας για τη μελέτη του Εμφυλίου σ' ένα εντελώς διαφορετικό πλαίσιο σε σχέση με το παρελθόν, που μετέβαλε το ερώτημα από το «ποιος φταίει» στο «πώς βιώθηκε ο Εμφύλιος»⁶, έδωσε στην Προφορική Ιστορία ένα νέο πεδίο, ανάλογης εμβέλειας με εκείνο της μικρασιατικής προσφυγιάς: τα «άφωνα» υποκείμενα του Εμφυλίου, οι γυναίκες, οι πολιτικοί κρατούμενοι, οι κομματικοί αντιφρονούντες, τα παιδιά του «Παιδομαζώματος» και των Παιδουπόλεων, οι αιχμάλωτοι, οι πολιτικοί πρόσφυγες, οι ανώνυμοι μαχητές και των δύο στρατών κ.ο.κ. αποτέλεσαν για περισσότερο από

⁵ Σχολιάζει χαρακτηριστικά ο Portelli (1998: 67, 69): «Το πρώτο στοιχείο που διαφοροποιεί την προφορική ιστορία είναι ότι μας λέει λιγότερα για τα γεγονότα παρά για το νόημα τους. (...) Αλλά αυτό που είναι πραγματικά σημαντικό είναι ότι η μνήμη δεν είναι μια παθητική καταγραφή γεγονότων, αλλά μια ενεργή διαδικασία παραγωγής νοημάτων. Έτσι, η ιδιαίτερη χρησιμότητα των προφορικών πηγών για τους ιστορικούς έγκειται, όχι τόσο στην ικανότητά τους να αναπαράγουν το παρελθόν, αλλά στις ίδιες τις αλλαγές που επιφέρει η μνήμη. Οι αλλαγές αυτές αποκαλύπτουν την προσπάθεια των αφηγητών να κατανοήσουν το παρελθόν και να δώσουν μορφή στις ζωές τους, και ταυτόχρονα εντάσσουν τη συνέντευξη και την αφήγηση στα ιστορικά τους συμφραζόμενα»

⁶ Πρόκειται για τη λεγόμενη «αποκεντροθέτηση του βλέμματος», όπως εισηγείται ο Λιάκος (2003: 34).

μια δεκαετία⁷ το προνομιακό πεδίο για την παραγωγή ενός νέου κύματος Ιστορίας «από τα κάτω», όχι μόνο από την ελληνική αλλά και από τη διεθνή επιστημονική κοινότητα⁸. Το αποκορύφωμα αυτής της πολλαπλά δυναμικής επανεμφάνισης της Προφορικής Ιστορίας στο ελληνικό ακαδημαϊκό προσκήνιο υπήρξε η ίδρυση της ελληνικής Εταιρείας Προφορικής Ιστορίας που έλαβε χώρα με το πέρας του συνεδρίου *Γεφυρώνοντας τις γενιές.: Διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21^ο αιώνα. Προφορική ιστορία και άλλες βιο-ιστορίες*, που διοργανώθηκε στο Βόλο το Μάιο του 2012.

2.Προς μια «νέα Λαογραφία»; Διεπιστημονικές αγκυλώσεις και δυνατότητες στην προοπτική μιας σύγκλισης στο επίπεδο της μεθόδου.

Ωστόσο, η συμβολή της Λαογραφίας στη διεπιστημονική συγκρότηση της Προφορικής Ιστορίας στον ελληνικό ακαδημαϊκό χώρο, όπως κατατέθηκε με συντομία στην ιστορική αναδρομή που προηγήθηκε, δεν είναι, κατά την εκτίμησή μου, αρκετή για να εγγραφεί το ρόλο της Λαογραφίας ως «ισότιμου» συνομιλήτή σ' αυτή την εξελισσόμενη διεπιστημονική συζήτηση. Κι αυτό, γιατί αν με την Προφορική Ιστορία επιτελέστηκε η σύγκλιση «στο επίπεδο του αντικειμένου», τότε απαιτείται ένα ακόμη διεπιστημονικό βήμα, η σύγκλιση στο επίπεδο της μεθόδου.

Η συζήτηση, βέβαια, για τη μέθοδο της Λαογραφίας είναι εξαιρετικά μεγάλη για να συνοψιστεί εδώ⁹. Άλλωστε, δεν είναι ενιαία από την εμφάνιση της επιστήμης στο ελληνικό ακαδημαϊκό στερέωμα μέχρι και σήμερα. Ωστόσο, μια πραγματικά διεπιστημονική σύγκλιση δεν μπορεί παρά να βασίζεται -πέρα από την κοινή θεωρητική σκευή- και στην κοινότητα των μεθοδολογικών εργαλείων και τεχνικών, κι εδώ η Λαογραφία, όπως άλλωστε και η -αποδεσμευμένη από τις θετικιστικές της αγκυλώσεις- Ιστορία θα πρέπει να συνομιλήσουν με την Κοινωνική και Πολιτισμική Ανθρωπολογία στο επίπεδο της εθνογραφίας. Πώς, όμως, μπορούν να συμβάλουν σ' αυτό το έργο η μελέτη της κοινωνικής μνήμης και η βιογραφική προσέγγιση ως «κεκτημένα» στο πλαίσιο της Προφορικής Ιστορίας;

Α) Προσδιορίζοντας την Εθνογραφία ως μέθοδο από τη σκοπιά της Λαογραφίας, της Κοινωνικής και Πολιτισμικής Ανθρωπολογίας και της Ιστορίας.

Πριν, όμως, προχωρήσω στην κατάθεση ορισμένων σκέψεων προς την κατεύθυνση αυτή, ας μου επιτραπεί μια παρέκβαση για τον ίδιο τον όρο «εθνογραφία». Παρά το γεγονός ότι ο όρος «εθνογραφία» μετρά περισσότερο από δύο αιώνες ζωής στην ευρωπαϊκή γραμματεία (Γκέφου – Μαδιανού 2011: 216-222), δε φαίνεται να έχει κατακτηθεί ακόμη ένα κοινά αποδεκτό σημασιολογικό περιεχόμενο. Από τη σκοπιά της ελληνικής Λαογραφίας, η πρώτη ουσιαστική απόπειρα για την επιστημολογική αποσαφήνιση του όρου επιχειρείται από τον Δημήτριο Λουκάτο (1968), με τον εναρκτήριο λόγο του στην Έδρα της Λαογραφίας στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων στις 13 Ιανουαρίου 1967. Παρακολουθώντας τη γαλλική¹⁰

⁷ Βλ. το σχετικό κατάλογο των δημοσιευμάτων που συνέταξε ο Ν. Μαραντζίδης στο Δαλκαβούκης κ.ά. 2012: 19-21.

⁸ Βλ. ενδεικτικά Danforth 2008, Danforth – Van Boeschoten 2012, Ristovic 2008, Kralova – Tsivos 2012 κ.ά.

⁹ Για μια ευσύνοπτη σχετική συζήτηση βλ. Νιτσιάκος 2014: 53-109.

¹⁰ Για τις σπουδές του Λουκάτου στη Γαλλία και την επίδραση που άσκησαν στην αντίληψή του για την Εθνογραφία βλ. αναλυτικά Αλεξάκης 2008.

κατά κύριο λόγο βιβλιογραφία και αντίληψη για το ζήτημα, ο Λουκάτος (1968: 5-6) αναφέρει πως:

«Η “Εθνογραφία” άρχισε με στοιχειώδεις περιγραφές από θέματα που τραβούσαν την προσοχή των ίδιων των περιηγητών κι έπειτα των αναγνωστών τους. Στις περιγραφές αυτές οφείλουμε τις πρώτες εθνογραφικές γνώσεις μας για πρωτογνώριστους ή ξεχασμένους λαούς. Κάτι αντίστοιχο έγινε και για μας, στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, όταν οι ξένοι περιηγητές επρόβαλλαν την εθνική λαογραφία μας με μορφή ταξιδιωτικών εντυπώσεων. Γρήγορα η Εθνογραφία έγινε συστηματική επιστήμη, όταν καθόρισε τους σκοπούς της, οργάνωσε αποστολές, συγκρότησε μεθόδους (...) η μελέτη της τεχνικής, η “technologie”, όπως την έλεγαν οι Ευρωπαίοι, έγινε το πάθος της νέας Επιστήμης, η βασική επιδίωξη των εθνογραφικών μελετών (...) Πάθος επίσης των “εθνογράφων” έγινε το δοκουμέντο, η παραστατική *τεκμηρίωση*, οι πρώτες τότε φωτογραφίες, το σχέδιο, η στατιστική, η χαρτογράφηση».

Η προσέγγιση της Εθνογραφίας από τον Λουκάτο φαίνεται να συμφωνεί με μια γενικότερο σημασιοδότηση του όρου τόσο από τη «γαλλική σχολή» της εποχής του - δεν είναι τυχαίο ότι θεωρεί την «Εθνογραφία» ως τον τρόπο για την «περιγραφή ενός μόνο έθνους», ενώ την «Εθνολογία» ως «την απασχόληση της έρευνας με πολλά έθνη» (Λουκάτος 1968: 6)- όσο και από τη γενικότερη αντίληψη που επικρατούσε στη βόρεια και ανατολική Ευρώπη και τα Βαλκάνια για την «εθνογραφία» ως «το μέρος εκείνο της λαογραφίας που ασχολούνταν με τον υλικό πολιτισμό και τον εθιμικό βίο» (Νιτσιάκος 2014: 80). Από την άποψη αυτή, ο Λουκάτος υπήρξε συνεπής στη χρήση ενός όρου καταξιωμένου από επιστημολογική άποψη σ’ ένα σημαντικό κομμάτι της διεθνούς επιστημονικής κοινότητας, συνομιλώντας μαζί της.

Το ζήτημα, ωστόσο, που περιπλέκει τα πράγματα είναι η ιδιαίτερη νοηματοδότηση της «Εθνογραφίας» στο πλαίσιο ενός εθνικού λόγου από τον Λουκάτο. Στο ίδιο κείμενο (1968: 7, 10) σημειώνει χαρακτηριστικά:

«Αλλά εμείς δεν πρέπει να περιορίζουμε την Εθνογραφία στο “περιγραφικό” μέρος, ούτε να την σκεφτώμαστε για πολλούς πάντα ή μακρινούς λαούς. Θα κάμουμε διαχωρισμό της παλαιότερης αυτής και διεθνούς Εθνογραφίας, από μια νεώτερη “εσωτερική κάθε έθνους”, που οι όροι της θα είναι και οικειότερα “λαογραφικοί” (...) Εθνογραφικών ονομάζουμε τον τρόπο μελέτης, που παισιώνει τα θέματα με γεωγραφική, ιστορική και οικονομική ενημέρωση· που προχωρεί από τα συγκεκριμένα στα θεωρητικά, και συντροφεύει κάθε στοιχείο με το δοκουμέντο του· τιμά την αυτοψία και το σχέδιο (τη φωτογραφία ή τη μαγνητοφώνηση), στηρίζεται σε στατιστικές, και ανερευνά το βαθύτερο “είναι” των πραγμάτων· προσέχει την τεχνική όσο και το λόγο· τα βιώματα όσο και τη σκέψη· “περιγράφει” περισσότερο παρά “γράφει”· συγκρίνει σε κάθε περίπτωση· σέβεται τον φορέα άνθρωπο, σαν γενεά ή σαν άτομο, και τον βλέπει πάντα αιτία ή αποτέλεσμα του ερευνώμενου· αντικρύζει τέλος τα ψυχικά και τα πνευματικά φαινόμενα σαν εκδηλώσεις των εθνικών τρόπων ζωής».

Ο μετασχηματισμός της «Εθνογραφίας», όπως την αντιλαμβάνεται ο Λουκάτος, από μια «επιστήμη» -όπως τη χαρακτηρίζει (1968: 8), μέθοδο συλλογής εμπειρικών δεδομένων θα τη λέγαμε σήμερα- «διεθνή», σε μια διαδικασία «εσωτερική κάθε

έθνους» που θα μελετά τα φαινόμενα ως «εκδηλώσεις των εθνικών τρόπων ζωής», φαίνεται πως εκκινεί από δύο βασικές αφετηρίες: η πρώτη, κι αυτό είναι σαφές από το ίδιο κείμενο (Λουκάτος 1968: 12, 14-15), αφορά τη χρήση της εθνογραφίας ως ερευνητικής στρατηγικής της Λαογραφίας «για την πλατύτερη μελέτη της ζωής του έθνους» ως «Εθνογραφίας Ελληνικής». Με τον τρόπο αυτό ο Λουκάτος αποδέχεται ουσιαστικά την ταύτιση «λαού» και «έθνους», αφού:

« Ωραίος (...) ο ρόλος της Λαογραφίας (όπως και της Γλωσσολογίας), όταν γίνονται εθνογραφικές επιστήμες, και παρέχουν άφθονα τεκμήρια για την πολιτιστική συνοχή, καθώς και για τον πρωταρχικό ρόλο που έχει παίζει, στη διατήρηση της συνοχής αυτής (στα έθιμα και στη γλώσσα), ο ακούραστος Άτλας του έθνους, λαός» (Λουκάτος 1968: 16).

Η δεύτερη αφετηρία, ωστόσο, φαίνεται να είναι περισσότερο έμμεση, και κατά κάποιον τρόπο αυτονόητη, όταν σχολιάζει:

«Σχετική αλλά και διαφορετική από την “Εθνογραφία” πρέπει να είναι η “Εθνολογία”. (Ελληνικότεροι όροι, που ενώ γίνονται συμβατικοί στο στόμα των ξένων, μιλούν σ’ εμάς αμεσώτερα, με την ελληνική φωνή της ετυμολογίας τους)».

Αλλά σ’ αυτήν ακριβώς την «αυτονόητη παρένθεση» βρίσκεται, κατά την άποψή μου, η ρίζα της μεγάλης επιστημολογικής απόκλισης στον τρόπο με τον οποίο Λαογραφία και Κοινωνική Ανθρωπολογία σημασιοδοτούν τα πράγματα. Ποιος θα μπορούσε, αλήθεια, να αμφισβητήσει την ετυμολογία της λέξης «εθνογραφία», όπως τη δίνει ο Λουκάτος; Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι στη ρίζα της λέξης βρίσκονται οι ελληνικές λέξεις «έθνος» και «γράφω», όπως υπαινίσσεται με σαφήνεια η παραπάνω αποστροφή του· ωστόσο, μια λέξη που σχηματίζεται από δύο ελληνικές δεν καθίσταται αυτόματα ή αυτονόητα ελληνική, δεδομένου ότι μια σειρά από διεθνείς επιστημονικούς όρους σχηματίστηκαν με αυτόν τον τρόπο αποκτώντας νόημα σε μιαν άλλη γλώσσα πολύ πριν εισαχθούν στην (νέο)ελληνική. Με τον ίδιο τρόπο η ελληνική λέξη «έθνος» δεν είχε πάντοτε τη σημασία που της αποδίδεται στη νέα ελληνική γλώσσα, ως απόδοση δηλαδή του *nation*, ενός όρου που αποκτά το πραγματικό του όνομα μετά το Διαφωτισμό και κυρίως κατά το 19^ο και 20^ο αιώνα, κατά την εποχή του σχηματισμού των εθνών – κρατών στην Ευρώπη (*nation – states*) μεταξύ των οποίων και το ελληνικό. Θα πρέπει, λοιπόν, να ανατρέξει κανείς σε παλαιότερες σημασίες της λέξης «έθνος», αν θέλει να δει το πραγματικό νόημα του προθέματος *ethno-* τόσο της εθνογραφίας όσο και της εθνολογίας.

Από την άλλη μεριά, για την Κοινωνική Ανθρωπολογία ο όρος «εθνογραφία» είναι η ελληνική απόδοση του όρου *ethnography*. Η ετυμολογία της λέξης, ωστόσο, δεν είναι αρκετή για να αποσαφηνιστεί το σημασιολογικό της φορτίο. Για την Κοινωνική Ανθρωπολογία ο όρος *ethnography* αποκτά μια ιδιαίτερη φόρτιση μέσα από τη χρήση του από τον Bronislaw Malinowski, όταν διατείνεται ότι ο στόχος του ανθρωπολόγου ή του εθνογράφου είναι “to grasp the native’s point of view, his relation to life, to realize *his* vision of *his* world” (1961 [1922]: 25).

Η διατύπωση, βέβαια, αυτή από το Malinowski, υπήρξε εμβληματική για την Ανθρωπολογία συνιστώντας το λεγόμενο «πρόβλημα του Malinowski», δεδομένου ότι δεν αντιμετωπίστηκε με ενιαίο τρόπο στην ιστορική της εξέλιξη: για τους δομολειτουργιστές, ο στόχος αφορούσε την κατανόηση των αξιών και των κανόνων

των «εντόπιων», ενώ για τη μεταγενέστερη ερμηνευτική Ανθρωπολογία το ζητούμενο ήταν ο πολιτισμός των εντόπιων ως «κείμενο». Από την άποψη αυτή, το διακύβευμα είναι αν κατά την εθνογραφική προσέγγιση καταγράφονται “native points of view” ή “points of view on native views” (Anderson 1995: 81). Καθόρισε έτσι, σε μεγάλο βαθμό, και την ίδια τη μεθοδολογική συγκρότηση της Εθνογραφίας στο πλαίσιο τόσο της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας στην αρχή, αλλά και άλλων κοινωνικών επιστημών στη συνέχεια. Για παράδειγμα, στη λεγόμενη

«επιστημονική οπτική, ο στόχος της ανθρωπολογίας είναι η ανακάλυψη αναλυτικών γενικεύσεων και εξηγητικών νόμων σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο λειτουργούν ο πολιτισμός και η κοινωνία, ώστε να μπορούν να εξηγηθούν τα κοινά χαρακτηριστικά και οι διαφοροποιήσεις ανάμεσα στις κοινωνίες και στις τροχιές που αυτές διαγράφουν στο χρόνο. Για να έρθει σε πέρας ένας τέτοιος στόχος, θα πρέπει να δοθεί προσοχή τόσο στη συμπεριφορά όσο και στις ιδέες, και απαιτείται ακριβής πληροφορία, τόσο ποσοτική όσο και ποιοτική» (Salzman 2010: 465)

Από την άλλη μεριά, στην «ανθρωπιστική οπτική» της η εθνογραφική μεθοδολογία χρησιμοποιείται από την ανθρωπολογία με σκοπό

«την κατανόηση της κοινωνικής ζωής των ανθρώπων και των πολιτισμών τους, μια κατανόηση που απαιτεί μια εμφατική γνώση των απόψεων των ανθρώπων που βρίσκονται υπό μελέτη. Έτσι ο ανθρωπολόγος παρέχει μια ποιοτική¹¹ περιγραφή του πολιτισμικού “ιστού από σημασίες” που συγκροτούν την κοινωνία και τις ζωές των μελών της. Μια τέτοιου είδους προσέγγιση θεωρείται αναστοχαστική για τον ερευνητή και τους ερευνώμενους, καθώς η περιγραφή είναι μία μόνο από τις πολλές πιθανές ερμηνείες. Από την άποψη αυτή, το έργο της ανθρωπολογίας είναι συνδεδεμένο με την ιστορία και τη λογοτεχνία, δίνοντας έμφαση στο ιδιαίτερο και το ιδιογραφικό» (Salzman 2010: 464-465).

Ανεξάρτητα, πάντως, από αυτή τη θεωρητική αντιπαράθεση για τη μεθοδολογική συγκρότηση της Εθνογραφίας, στην παράδοση της Κοινωνικής και Πολιτισμικής Ανθρωπολογίας, αλλά και των κοινωνικών επιστημών γενικότερα, το πρόθεμα «ethno-» συσχετίστηκε με την εσωτερική οπτική με την οποία μια ομάδα ανθρώπων αντιλαμβάνεται τον κόσμο και παράγει αντιλήψεις και στάσεις ζωής. Αυτό τουλάχιστον φαίνεται να μας δείχνουν μια σειρά από επιστημονικά πεδία όπου το πρόθεμα «ethno-» αποτελεί το πρώτο συνθετικό: ethno-science (Atran 1991, Ingold 2000), ethno-methodology (και διαζευτικά “New Ethnography” – Garfinkel 1967), ethno-mathematics (Rosa and Orey 2011) κ.ο.κ.

Αλλά, κατά την άποψή μου, η πιο χαρακτηριστική περίπτωση για να κατανοήσουμε τη χρήση του προθέματος «ethno-» είναι ο «εθνοκεντρισμός» / ethnocentrism: σύμφωνα με τον Barker (2004: 63-64) ο όρος

«αναφέρεται στη διαδικασία με την οποία αξίες και τρόποι θέασης του κόσμου που έχουν εγκαθιδρυθεί σε έναν πολιτισμό χρησιμοποιούνται για την κατανόηση και την αξιολόγηση ενός άλλου. Ο εθνοκεντρισμός, επομένως, επιβεβαιώνει την κεντρικότητα και την υπαινισσόμενη ανωτερότητα μιας συγκεκριμένης πολιτισμικής ταυτότητας πάνω στις άλλες. Εδώ ο όρος περιγράφει πώς τα υποκείμενα συγκροτούν τον “Άλλο” ως ξένο και εισάγουν μια κοσμοαντίληψη γι’ αυτόν».

¹¹ Με την ποιοτική κοινωνική έρευνα και την εστίαση στην πολιτισμική σημασία συνδέει την εθνογραφία και ο Barker (2004: 64-65, 122), στο πλαίσιο των Πολιτισμικών Σπουδών (Cultural Studies).

Ο Baker αναφέρεται τόσο στο έργο του Edward Said όσο, και κυρίως αυτό, στο έργο των Derrida και Rorty, σύμφωνα με τους οποίους η ίδια η γνώση είναι συγκροτημένη με εθνοκεντρικό τρόπο, αφού διαμεσολαβείται από τη γλώσσα με την οποία αναπαράγονται οι πολιτισμικοί όροι της εκάστοτε κοσμοαντίληψης. Έτσι, συνοψίζει, σύμφωνα με τον Rorty, θα πρέπει να είμαστε ανοιχτοί σε όσο το δυνατόν περισσότερες περιγραφές του κόσμου, ενώ σύμφωνα με τον Derrida, αφού ο εθνοκεντρισμός δεν είναι δυνατόν να εκπέσει, θα πρέπει να υπόκειται σε μια αυστηρή κριτική αυτογνωσίας.

Αν, όμως, το «ethno-» περιγράφει την εσωτερική οπτική μιας ομάδας ανθρώπων για τον κόσμο -και συνακόλουθα για τους «Άλλους»- και καθιστά την «εθνογραφία» / ethnography μια εν πολλοίς ποιοτική μέθοδο έρευνας και ερμηνείας των ομάδων αυτών από την Κοινωνική και Πολιτισμική Ανθρωπολογία, τότε κάτω από ποιες προϋποθέσεις μπορούμε να μιλήσουμε για μια «Εθνογραφία Ελληνική» για την πλατύτερη μελέτη της ζωής του έθνους, που δεν θα είναι μόνο η λαϊκή ζωή αλλά και η αστική, που δεν θα είναι μόνο η παλαιότερη, αλλά και η πρόσφατη και η συνεχιζόμενη», όπως ισχυρίζεται ο Λουκάτος (1968: 14); Με άλλα λόγια, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι το πρόθεμα «ethno-» αναπαριστά την οπτική ενός συγκεκριμένου έθνους / nation ως ομάδας ανθρώπων;

Το ζήτημα είναι, ασφαλώς, εξαιρετικά περίπλοκο για να εξαντληθεί εδώ. Ωστόσο, επειδή κατά την άποψή μου συνιστά ένα κομβικό σημείο για την επικοινωνία μεταξύ Λαογραφίας και Κοινωνικής και Πολιτισμικής Ανθρωπολογίας, θα πρέπει οπωσδήποτε να διατυπωθεί μια κατ' αρχήν απάντηση. Αν υπάρχει, λοιπόν, η δυνατότητα να αναπτυχθεί μια «Εθνογραφία Ελληνική» και συνακόλουθα μια «Εθνογραφία εσωτερική του κάθε έθνους», τότε θα πρέπει να αποδεχτούμε ότι το έθνος / nation ως μονάδα έρευνας είναι μονοπολιτισμικό, διακρίνεται δηλαδή από απόλυτη πολιτισμική ομοιογένεια, και κατά συνέπεια μια «εθνική» / national εθνογραφία καταγράφει και ερμηνεύει την οπτική αυτή¹². Ωστόσο μια τέτοια παραδοχή φαίνεται άτοπη, όχι μόνο γιατί το έθνος ως κατηγορία βασίζεται κατά κανόνα στην κατασκευή παραδόσεων και πολιτισμικών εκφράσεων (Hobsbawm – Ranger 2004) που επιδιώκουν μια τεχνητή ομογενοποίηση, αλλά για τον επιπλέον λόγο ότι στο πλαίσιο της Παγκοσμιοποίησης οι εθνικές αυτές παραδόσεις και πολιτισμικές εκφράσεις αναδιαμορφώνονται και αναπροσαρμόζονται σε μια λιγότερο ή περισσότερο ομογενοποιημένη εκδοχή του δυτικού πολιτισμού (Civilization).

Από την άλλη μεριά, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι σε κάθε περίπτωση υπάρχει τουλάχιστον η εθνική γλώσσα, και με δεδομένη την άποψη των Derrida και Rorty ότι κάθε γνώση είναι «εθνοκεντρική» αφού διαμεσολαβείται από τη γλώσσα, τότε υπάρχει με βεβαιότητα η δυνατότητα να καταγραφεί μια σειρά αντιλήψεων στο πλαίσιο μιας «εθνικής» εθνογραφίας. Ωστόσο ακόμη και στο επίπεδο αυτό, αφενός θα αγνοούσαμε μια σειρά από γλωσσικές ποικιλίες (κοινωνιολεκτικές εκφορές, διαλέκτους και ντοπιολαλιές, άλλες γλώσσες που ομιλούνται εντός ενός εθνικού κράτους πέρα από την επίσημη κ.ο.κ.) που διαφεύγουν από την ενιαία γλωσσική εκδοχή, αφετέρου η μελέτη του επίσημου εθνικού λόγου σημαίνει κατά κανόνα τη διαδικασία αποδόμησης του τεχνητού χαρακτήρα με τον οποίο παράγεται ως ρητορική κατασκευή. Στο πλαίσιο αυτό, άλλωστε, υπάρχει και η μόνη δόκιμη εκδοχή του «εθνοκεντρισμού» που συνδέεται με το έθνος / nation, στο πλαίσιο του «εθνοκεντρισμού στην εκπαίδευση», που περιλαμβάνει την εθνική διαπαιδαγώγηση

¹² Κάτι τέτοιο φαίνεται να εννοεί ο Λουκάτος (1968: 14), όταν αναφέρεται στην έννοια της «εθνικής απογραφής» επαναφέροντας ένα ζήτημα που είχε θέσει παλαιότερα ο Δημαράς (1963).

των μαθητών στην κυρίαρχη αντίληψη του έθνους για τους «Άλλους» και κυρίως τα άλλα έθνη (Φραγκουδάκη – Δραγώνα 1997, Szabolcsi 1989).

Τέλος, η Εθνογραφία ως μέθοδος έχει ήδη αποτελέσει αντικείμενο προβληματισμού και στο πλαίσιο των σχέσεων ανάμεσα στην Κοινωνική και Πολιτισμική Ανθρωπολογία και την Ιστορία, τουλάχιστον από τη μεριά των ανθρωπολόγων¹³. Οι Comaroff και Comaroff (1992: 6-7), για παράδειγμα, αποδομούν τη θεωρούμενη ως δεδομένη επιστημολογική θέση ότι «η εθνογραφία είναι για τις “παραδοσιακές” κοινότητες, η ιστορία για το “σύγχρονο” κόσμο, παρελθόν και παρόν [αντίστοιχα]», εισηγούμενοι έναν αξιολογικό νεολογισμό που αφενός συνιστά την τομή ανάμεσα στην Ανθρωπολογία και την Ιστορία, αφετέρου ανανεώνει την Εθνογραφία ως μέθοδο στο πλαίσιο αυτής της τομής: πρόκειται για μια «“νεομοντέρνα” ιστορική ανθρωπολογία» (“neomodern” historical anthropology), όπως τη χαρακτηρίζουν, στο πλαίσιο της οποίας,

«χρειαζόμαστε την εθνογραφία για να γνωρίσουμε τους εαυτούς μας, ακριβώς όπως χρειαζόμαστε την ιστορία για να γνωρίσουμε τους μη – Δυτικούς άλλους. Γι’ αυτό η εθνογραφία υπηρετεί ταυτόχρονα δύο σκοπούς, να κάνει το οικείο ξένο και το ξένο οικείο, με την επιδίωξη να τα κατανοήσει και τα δύο. Αποτελεί, όπως και στο παρελθόν, τα πυρομαχικά μιας κριτικής ανθρωπολογίας (...) [Η εθνογραφία] είναι ένας ιστορικά συγκροτημένος τρόπος κατανόησης ιστορικά συγκροτημένων περιβαλλόντων σημασίας, το καθένα με τα ιδιαίτερα είδη -πιθανώς ριζικά διαφορετικών- υποκειμένων και υποκειμενικότητων, αντικειμένων και αντικειμενικότητων» Comaroff και Comaroff (1992: 6-7, 9-10).

Στο ελληνικό ακαδημαϊκό πλαίσιο η ίδια συζήτηση έχει ουσιαστικά τεθεί από τον Ε. Παπαταξιάρχη (2002), ο οποίος εισηγήθηκε και τον όρο «εθνογραφική ιστορία (...) ως μια συνομιλία ανθρωπολογίας και ιστορίας στο επίπεδο του αντικειμένου». Ωστόσο, για το στενότερο ζητούμενο, αυτό της μεθοδολογικής σύγκλισης το οποίο μας απασχολεί εδώ, ο Παπαταξιάρχης (2002: 73-74) γίνεται ακόμη πιο συγκεκριμένος, προσδιορίζοντας τη συνεισφορά της Εθνογραφίας στην ιστορική έρευνα ως εξής:

«Από τη μια πλευρά πρόκειται για το ίδιο το εθνογραφικό παρόν που σταδιακά γίνεται παρελθόν. Ως εθνογραφικό παρόν εννοώ αυτές τις όψεις της ανθρώπινης ζωής τις οποίες ως ζώσα πραγματικότητα βιώνει διά της συμμετοχικής παρατήρησης ο ανθρωπολόγος. Αυτό το παρόν, καθώς με το πέρασμα του χρόνου γίνεται παρελθόν, μπορεί πλέον ο ίδιος ο ανθρωπολόγος να το ξαναπροσεγγίσει, με νέους όρους, από μια χρονική απόσταση, ως ιστοριογραφικό αντικείμενο¹⁴. Από την άλλη πλευρά πρόκειται για την ιστορική διάσταση του όποιου εθνογραφικού αντικειμένου. Σε αυτήν, ο ανθρωπολόγος έχει τρόπους πρόσβασης που συνδέονται με την εθνογραφική

¹³ Ανάλογη προσέγγιση, ωστόσο, παρατηρείται και από τη μεριά των ιστορικών, τους οποίους οι Comaroff και Comaroff (1992: 12) χαρακτηρίζουν «ριζοσπάστες κοινωνικούς ιστορικούς» που ενδιαφέρονται για μια «ιστορία από τα κάτω» (the lives of “little people” viewed from the bottom up). Βλ. σχετικά και Λιάκος 2003.

¹⁴ Ο Παπαταξιάρχης θίγει εδώ το ζήτημα της λεγόμενης αρχαικής εθνογραφίας, στην οποία αναφέρονται τόσο οι Comaroff και Comaroff (1992: 11, 32-33) ως μία από τις διάφορες εκδοχές της ιστορικής ανθρωπολογίας, όσο και νεότεροι ανθρωπολόγοι όπως η Papailias (2005), Gomes da Cunha (2004), Leopold (2008) κ.ά. Το ζήτημα θα μας απασχολήσει περισσότερο στη συνέχεια.

του εμπειρία και δεν είναι διαθέσιμοι στον ιστορικό. Αυτό είναι το μερίδιο του παρελθόντος, δηλαδή του ιστοριογραφικού αντικειμένου, στη μελέτη του οποίου ο εθνογράφος μπορεί να συμβάλει πλέον ως ιστορικός. Η εθνογραφική ιστορία παραπέμπει στη συνειδητοποίηση ότι η ανθρωπολογία, όπως βέβαια και οι άλλες κοινωνικές επιστήμες, συμβάλλουν στην κατασκευή των ιστοριογραφικών δεδομένων του μέλλοντος. Υπόσχεται λοιπόν μια αναβάθμιση του έργου του ιστορικού που συναρτάται με τον αυξημένο έλεγχο που διά της εθνογραφίας αποκτά πάνω στις πηγές του¹⁵».

B) Προτάσεις για μια σύγκλιση στο επίπεδο της μεθόδου

Πώς θα μπορούσε, λοιπόν, μετά από όλα αυτά να νοηματοδοτηθεί μια «Εθνογραφία» που να μπορεί να επικοινωνεί με τη θεωρητική και μεθοδολογική παράδοση τόσο της Λαογραφίας όσο και της Κοινωνικής και Πολιτισμικής Ανθρωπολογίας αλλά και της Ιστορίας; Κάτω από ποιες προϋποθέσεις η σύγκλιση «στο επίπεδο του αντικειμένου» που επιτεύχθηκε με την προφορική ιστορία θα μπορούσε να επεκταθεί και σε μια σύγκλιση στο επίπεδο της μεθόδου;

Η πρώτη και ίσως σημαντικότερη προϋπόθεση έχει ήδη επιτευχθεί, κατά την άποψή μου: πρόκειται για μια «αυτοκριτική» είτε των διαφορετικών εκδοχών ενός κυρίαρχου θετικιστικού παρελθόντος είτε της πολιτικής σκοπιμότητας σε καθεμιά από τις τρεις συμβαλλόμενες επιστήμες. Εδώ προηγήθηκε, ασφαλώς, η Ιστορία, μέσα από την πολυτροπική στροφή των *Annales* στην αρχή -και της ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας γενικότερα στη συνέχεια- (Ιγγερς 1999, Burke 2002), για να ακολουθήσουν σχεδόν ταυτόχρονα τόσο η Κοινωνική και Πολιτισμική Ανθρωπολογία (Γκέφου – Μαδιανού 2011: 39-96, 327-369) όσο και η Λαογραφία (Νιτσιάκος 2014: 175-178, Αυδίκος 2009: 344-351). Η επάνοδος, επομένως, σε μια εκατέρωθεν κριτική με βάση το θεωρητικό και μεθοδολογικό παρελθόν της κάθε πειθαρχίας όχι μόνο δεν ωφελεί, αλλά μάλλον στερείται ουσιαστικού νοήματος στο παρόν, κι αυτό είναι μια δεύτερη ουσιώδης προϋπόθεση, η οποία -τουλάχιστον από τις νεότερες γενιές των ιστορικών, των λαογράφων και των ανθρωπολόγων- φαίνεται να έχει κατακτηθεί.

Ωστόσο, μια συζήτηση περί της μεθόδου δεν μπορεί παρά να προτείνει συγκεκριμένες μεθοδολογικές συγκλίσεις, και μάλιστα υπό το πρίσμα τόσο της προφορικής ιστορίας όσο και της βιογραφικής μεθόδου, που μας απασχόλησαν στο πρώτο μέρος αυτού του κειμένου και έχουν, βέβαια, συμβάλει αποφασιστικά στη σύγκλιση «στο επίπεδο του αντικειμένου». Ας μου επιτραπεί, λοιπόν, εδώ να καταθέσω ορισμένες σκέψεις προς αυτή την κατεύθυνση.

Πώς θα μπορούσε η παλιά πρόταση του Ε. Παπαταξιάρχη (2003: 73-75) για «εθνογραφική ιστορία» και «εθνογραφία της κοινωνικής μνήμης» να αποκτήσει μεθοδολογικό περιεχόμενο υπό το πρίσμα αυτής της συζήτησης; Ο Παπαταξιάρχης, βέβαια, μιλούσε για σύγκλιση στο επίπεδο του αντικειμένου· εδώ η ανανέωση αφορά τη μεθοδολογική σύγκλιση που θα μπορούσε να προωθηθεί με δύο τρόπους:

α) με την αρχειακή εθνογραφία, δηλαδή την ανάπτυξη μιας μεθοδολογικής συζήτησης για την προσέγγιση του αρχειακού υλικού. Η Λαογραφία μπορεί εδώ να

¹⁵ Εδώ ο Παπαταξιάρχης εισηγείται ουσιαστικά τη λεγόμενη «εθνογραφία της παραγωγής της ιστορικής γνώσης» (Papaíliás 2005: 10). Βλ. αναλυτικότερα στη συνέχεια.

συμβάλει με την αναστοχαστική προσέγγιση των αρχειακών της καταγραφών, δεδομένου του πλούτου των αρχειοθετημένων λαογραφικών συλλογών, υιοθετώντας τα κεκτημένα τεχνικά εργαλεία της ανθρωπολογικής εκδοχής της εθνογραφίας και την οπτική της διερεύνησης «των όρων της παραγωγής της γνώσης» (Papaïlias 2005: 8-10), δηλαδή της αρχειακής εκείνης έρευνας που αποσκοπεί στην ανάδειξη των ερμηνειών που ήδη εφαρμόστηκαν για τη συγκρότηση και την ταξινόμηση ενός αρχειακού υλικού, χωρίς να παραγνωρίζει ότι και η ίδια συνιστά μια ακόμη ερμηνεία, ένα κοινωνικά και πολιτισμικά συγκροτημένο εγχείρημα που εντάσσεται στο γενικότερο «κείμενο του πολιτισμού», το οποίο επιχειρεί να αποκωδικοποιήσει. Μια κατεύθυνση αυτού του είδους θα δικαίωνε ακόμη περισσότερο την -ήδη εκπεφρασμένη από τη σκοπιά της Λαογραφίας- κατεύθυνση όχι μόνο της ιστορικότητάς της (Μερακλής 2001) αλλά και της αναστοχαστικής της διάθεσης:

«Να γίνει η λαογραφία ένα είδος ιστορικής επιστήμης, του κοινού ανθρώπου, της καθημερινότητας, που χειρίζεται αρχαιολογικές και ιστορικές μεθόδους. Σ' αυτό η ελληνική λαογραφία είναι καλά προετοιμασμένη, γιατί η ιστορική διάσταση από την αρχή ήταν εδώ έντονα παρούσα. Απλώς έχει αποδεσμευτεί από την ιδεολογική φόρτιση της απόδειξης της συνέχειας και μπορεί να αντιμετωπίσει με ψυχραιμία το νέο ιδεολόγημα της συνέχειας, που δημιουργήθηκε στα πλαίσια της ιδεολογικής κριτικής του εθνισμού στους κύκλους της αμερικανικής κυρίως Ανθρωπολογίας, το οποίο όμως είναι εξίσου μια κατασκευή» (Πούχγερ 2004-2006: 16-17).

β) με την εθνογραφία της κοινωνικής μνήμης, με την έννοια της διαμόρφωσης μιας εναλλακτικής ιστορικής εκδοχής, «από τα κάτω», που να αντιμετωπίζει κριτικά τους εκάστοτε κυρίαρχους «λόγους» (discourses) -εθνικούς, κρατικούς, ταξικούς, κομματικούς, εθνοτικούς, έμφυλους, ηλικιακούς, ακαδημαϊκούς κ.ο.κ.- και να αναδεικνύει τα συγκρουσιακά δίπολα. Η Λαογραφία μπορεί να συμβάλει σ' αυτό το έργο μέσα από την εμπειρία της με τους «απλούς» ανθρώπους και την εξοικείωση με τους «λαϊκούς» κώδικες, απέναντι στους οποίους τόσο η Ανθρωπολογία όσο και η Ιστορία στέκονται ακόμη σχετικά αμήχανοι. Άλλωστε, η συμμετοχή της Λαογραφίας στη διαμόρφωση αυτής της ιστορίας «από τα κάτω» μέσω της Προφορικής Ιστορίας υπήρξε καθοριστική στο πλαίσιο αυτής της αυτονόητης «οικειότητας» (Αλεξιάκης 2003), χωρίς ωστόσο να λείπουν οι επισημάνσεις για την ανάγκη «απο-οικείωσης» για την «αντιμετώπιση της πολιτισμικά οικείας περιοχής, με την έννοια του συν-ανήκειν στην ίδια εθνική -ή και πολιτισμική- ταυτότητα, ως μιας μακρινής περιοχής» (Αυδίκος 2009: 351).

Από την άλλη μεριά, η υιοθέτηση της σημειωτικής ανάλυσης για την προσέγγιση του αντικειμένου θα μπορούσε να ανανεώσει σημαντικά το μεθοδολογικό οπλοστάσιο μιας σύγχρονης Λαογραφίας, με δεδομένη μάλιστα τη φιλολογική της καταγωγή. Κατ' αρχάς η εννοιολόγηση της αφήγησης ως «κειμένου» με τη σημειωτική έννοια του όρου (δηλαδή ως το αποτέλεσμα της παράλληλης συνύπαρξης πολλών κωδίκων και υποκωδίκων – Έκο 1994: 96) μπορεί να προσφέρει μια ουσιαστική επικοινωνιακή διάσταση στην προσέγγιση του εθνογραφικού υλικού. Να καταστήσει με άλλα λόγια το προϊόν της αφήγησης προϊόν πολιτισμικής ανάλυσης και ερμηνείας από πολλές οπτικές γωνίες. Εδώ η σύγχρονη βιογραφική προσέγγιση με την επικέντρωσή της στο «κειμενικό υλικό» (Τσιώλης 2006: 22-23, 213-290) μπορεί να συνδυαστεί με την κειμενική προσέγγιση, όπως αυτή έχει διαμορφωθεί από τους Μπαχτίν, Κρίστεβα, Τοντόροφ κ.ά. Η μεθοδολογική αυτή πρόταση δεν είναι

άλλωστε καινούργια για τη Λαογραφία: σύμφωνα με τον Ποτηρόπουλο μια σημαντική εκδοχή της είναι η «εθνογραφική έρευνα των λογοτεχνικών κειμένων» (2013: 378), ενώ ο Πούχχερ (2013: 393-394) κάνει λόγο για τον όρο

«εφαρμοσμένη λαογραφία (applied ethnography / folklore) [που] μπορεί να μην είναι ευρέως διαδεδομένος, περιγράφει όμως με συντομία και ακρίβεια ένα φαινόμενο “χρήσης” και μια πρακτική, η οποία συναντιέται κυρίως στις τέχνες αλλά δεν είναι άγνωστη και στην επιστήμη: η “χρήση” στοιχείων του λαϊκού πολιτισμού σε γνωστικά πεδία και επίπεδα της κουλτούρας που δεν ανήκουν πια σ’ αυτόν».

Κατά το συγγραφέα, ο εντοπισμός και η ερμηνεία των στοιχείων αυτής της «χρήσης» απαιτούν την ανάλυση της πολυπρισματικής αφήγησης των έργων -εδώ των λογοτεχνικών- ώστε να αναδειχθεί «η διαφορά ανάμεσα στην αρχική λειτουργικότητα των φαινομένων μέσα στα κοινωνικά και πολιτισμικά συγκείμενα στα οποία ήταν εμπεδωμένα, και τη διαδικασία της μεταφοράς σε άλλα διαφορετικά συμφραζόμενα, όπου αναλαμβάνουν άλλες, διαφορετικές λειτουργικότητες» (Πούχχερ 2-13: 394). Ανάλογες εφαρμογές μιας σημειωτικής ανάγνωσης επιχειρούν τόσο η Ντάτση (2013), εισάγοντας την μπαχτινική έννοια του «χρονοτόπου» (chronotope) στην προσέγγιση της λαϊκής λογοτεχνίας, όσο και η Λυδάκη, συνδέοντας τη διερεύνηση της αστικής λαογραφίας στο κοινωνικό μυθιστόρημα με τις θεωρητικές και μεθοδολογικές συμβολές της Σχολής της Φραγκφούρτης στην «αναζήτηση των φανερών και λανθανόντων νοημάτων» (2013: 41), για να μείνω σε μια ενδεικτική και μόνο παράθεση παραδειγμάτων που αξιοποιούν αυτή τη μεθοδολογική δυνατότητα¹⁶.

Ωστόσο, αν η σημειωτική προσέγγιση του «κειμένου» -λογοτεχνικού κατά κύριο λόγο ή γραμματολογικού με την ευρύτερη έννοιά του ως γραπτού- δε βρίσκεται μακριά από την ερευνητική παράδοση της φιλολογικής Λαογραφίας, δε φαίνεται να ισχύει το ίδιο με την ευρύτερη εννοιολόγηση του «κειμένου» από τη σκοπιά της ερμηνευτικής ανθρωπολογίας, όπως τουλάχιστον την εισηγήθηκε ο Geertz: εδώ το «κείμενο», συναντώντας την ετυμολογική του αφετηρία¹⁷, ταυτίζεται με τον ίδιο τον πολιτισμό ως «ιστό σημασιών» ή ως «συναρμογή κειμένων» κοινωνικά κατασκευασμένων:

«(...) η ιδέα παραμένει θεωρητικά αναξιοποίητη· και το πιο σημαντικό πόρισμά της σε ό,τι αφορά την ανθρωπολογία, ότι οι πολιτισμικές μορφές μπορούν να θεωρηθούν κείμενα, δημιουργικά έργα κατασκευασμένα από κοινωνικά υλικά, δεν έχει ακόμα αξιοποιηθεί συστηματικά»,

καταλήγει ο Geertz (2003: 425). Από την άποψη, λοιπόν, αυτή κάθε εθνογραφική απόπειρα -ακόμη και στο πλαίσιο μιας «εθνικής εθνογραφίας», όπως την εισηγήθηκε ο Λουκάτος- θα μπορούσε να πραγματοποιείται στο πλαίσιο μιας σημειωτικής / ερμηνευτικής προσέγγισης του πολιτισμού συνολικότερα και σε όλες του τις εκφάνσεις, είτε αυτές συνάδουν είτε όχι με τους εκάστοτε κυρίαρχους «λόγους»,

¹⁶ Πρόκειται για σημαντικές συνεισφορές, που κατατέθηκαν στο πλαίσιο του Συνεδρίου *Λαϊκός πολιτισμός και έντεχνος λόγος (ποίηση – πεζογραφία – θέατρο)* που διοργανώθηκε από το ΚΕΕΛ στις 8-12 Δεκεμβρίου 2010 στην Αθήνα, και δημοσιεύθηκαν στα Πρακτικά (2013).

¹⁷ Στα ελληνικά, «κείμενο» είναι από ετυμολογική άποψη οτιδήποτε «κείται», επομένως βρίσκεται ανοιχτό στην παρατήρηση. Στην αγγλική γλώσσα, το “text” είναι προϊόν της ύφανσης, και στη συγκεκριμένη περίπτωση της μεταφορικής ύφανσης κωδίκων και υποκωδίκων που επιτρέπουν πολλαπλές αναγνώσεις και ερμηνείες.

εθνικούς ή άλλους. Στην προοπτική αυτή, μια νέα Λαογραφία θα απαλλασσόταν οριστικά από την κατηγορία ότι «επιλέγει ως βασικό της έργο την καταγραφή και την [ισχνή] περιγραφή των λαογραφικών αντικειμένων, με παράλληλο στόχο τη συγκρότηση λαογραφικών αρχείων» (Αυδίκος 2009: 345-346, Dorson 1973). Έτσι, η υιοθέτηση μιας εθνογραφικής πρακτικής βασισμένης στη σημειωτική προσέγγιση αφενός θα μπορούσε να προσφέρει στη σύγχρονη Λαογραφία νέα ερμηνευτικά εργαλεία για το αντικείμενό της, αφετέρου θα της επέτρεπε να συνομιλεί μεθοδολογικά με ευρύτερες περιοχές των κοινωνικών επιστημών, που δεν περιορίζονται στην Κοινωνική / Πολιτισμική Ανθρωπολογία και την Ιστορία αλλά εκτείνονται ως τη λογοτεχνική θεωρία, την αρχιτεκτονική, τις πολιτισμικές σπουδές κ.λπ.

Αφετηρία αυτού του κειμένου υπήρξε η ανασκόπηση της συμβολής της Λαογραφίας στη διαμόρφωση της Προφορικής Ιστορίας μέσα από την ανάδειξη της μελέτης της μνήμης, με την αξιοποίηση και της βιογραφικής μεθόδου. Ωστόσο στις μέρες μας, καθώς η Προφορική Ιστορία ως διεπιστημονική περιοχή έχει πάρει πλέον το δρόμο της στα ελληνικά ακαδημαϊκά πράγματα, το ζητούμενο μετασχηματίζεται, κατά την άποψή μου: είναι, άραγε, εφικτή μια ευρύτερη διεπιστημονική σύγκλιση ανάμεσα στη Λαογραφία, την Ανθρωπολογία και την Ιστορία στο επίπεδο της μεθόδου; Με άλλα λόγια, είναι δυνατή μια κοινή νοηματοδότηση της Εθνογραφίας ως εργαλειακής τεχνικής και ταυτόχρονα ως ερμηνευτικής διαδικασίας του κοινωνικού και πολιτισμικού παρόντος στην ελληνική πραγματικότητα; (Μάλιστα, η παρατεταμένη περίοδος της «κρίσης» είναι και σ' αυτό το επίπεδο μια ευκαιρία για διεθνοποίηση της συζήτησης για την ελληνική περίπτωση). Κατά την εκτίμησή μου, το ζήτημα προϋποθέτει ειλικρινή συζήτηση και εκατέρωθεν παραδοχές που ως ένα βαθμό έχουν ήδη συμβεί. Αυτό που χρειάζεται είναι να κατατεθούν συγκεκριμένες μεθοδολογικές αφετηρίες και να δοκιμαστούν ερευνητικά. Και σ' αυτό το έργο δεν περισσεύει κανείς, πολύ περισσότερο η Λαογραφία, όπως ήδη πιστεύω ότι φάνηκε.

Βιβλιογραφία

- Anderson, W. J., 1995, "Rhetorical Objectivity in Malinowski's *Argonauts*", στο R. H. Brown (ed.), *Postmodern Representations: Truth, Power and Mimesis in the Human Sciences and Public Culture*, University of Illinois Press, Urbana, 80-98.
- Atran, S., 1991, "Social Science Information/Sur Les Sciences Sociales", *Ethnoscience Today* 30/4: 595-662.
- Barker, C., 2004, *The SAGE Dictionary of Cultural Studies*, SAGE Publications, London.
- Burke, P., 2002, *Ιστορία και κοινωνική θεωρία*, Νήσος, Αθήνα, μτφρ. Φ. Τερζάκης.
- Comaroff, J. – Comaroff, J., 1992, "Ethnography and the Historical Imagination", στο Comaroff, J. – Comaroff, J. (eds.), *Ethnography and the Historical Imagination*, Westview, Boulder, 3-48.
- Danforth, L. – Van Boeschoten, R., 2012, *Children of the Greek Civil War*, University of Chicago Press, Chicago.
- Danforth, L. 2008, «Η συλλογική μνήμη και η κατασκευή ταυτοτήτων στα έργα του Nicholas Gage», στο Βαν Μπούσχοτεν, Ρ. – Βερβενιώτη, Τ. – Βουτυρά, Ε. –

- Δαλκαβούκης, Β. – Μπάδα, Κ., (επιμ.), *Μνήμες και Λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 257-268.
- Dorson, M. R., 1973, "Is Folklore a discipline?", *Folklore* 84/3: 177-205.
- Garfinkel, H., 1967, *Studies in Ethnomethodology*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, NJ.
- Geertz, Cl., 2003, *Η ερμηνεία των πολιτισμών*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, μτφρ. Θ. Παραδέλλης.
- Gomes da Cunha, O. – M., 2004, "Imperfect tense: an ethnography of the archive (Tempo imperfecto: uma etnografia do arquivo)" *Mana* 10 (2): 287-322, Translated by David Allan Rodgers, διαθέσιμο στο <http://socialsciences.scielo.org>, ημερομηνία πρόσκτησης 18/12/2014.
- Halbwachs, M., 2013, *Η συλλογική μνήμη*, Παπαζήσης, Αθήνα, μτφρ. Τ. Πλυτά – επιμ. Α. Μαντόγλου.
- Hobsbawm, E. – Ranger, T. (επιμ.), 2004, *Η επινόηση της παράδοσης*, Θεμέλιο, Αθήνα, μτφρ. Θ. Αθανασίου.
- Ingold, T., 2000, *The Perception of The Environment: Essays on livelihood, dwelling and skill*. Routledge, London.
- Králová, K. – Tsivos, K., 2012, *Vyschly nám slzy... Řečti uprchlíci v Československu [We Have No Tears Left to Cry... Greek Refugees in Czechoslovakia]* Dokořán, Praha.
- Leopold, R., 2008, "The second life of ethnographic fieldnotes", *Ateliers d'anthropologie* 32 (*L' ethnologue aux prises avec les archives*) διαθέσιμο στο <http://ateliers.revues.org>.
- Malinowski, Br., 1961 [1922], *Argonauts of the Western Pacific*, Dutton, New York.
- Papailias, P., 2005, *Genres of Recollection. Archival Poetics and Modern Greece, Anthropology, History and the Critical Imagination*, Palgrave Macmillan, New York.
- Portelli, A., 1998, "What makes oral history different", στο R. Perks – A. Thomson (eds.) *The Oral History Reader*, Routledge, London, 63-74.
- Ristovic, M., 2008, *Ένα μακρύ ταξίδι. Τα παιδιά του «παιδομαζώματος» στη Γιουγκοσλαβία 1948-1960*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη.
- Rosa, M. – Orey, D. C., 2011, "Ethnomathematics: the cultural aspects of mathematics", *Revista Latinoamericana de Etnomatemática*, 4/2: 32-54.
- Salzman, P. C., 2010, "methodology", στο A. Barnard – J. Spencer (eds.), *The Routledge Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*, Routledge, Oxon, 462-466.
- Szabolcsi, M., "Ethnocentrism in education: a comparative analysis of problems in Eastern and Western Europe", *Prospects* 19/2: 149-162.
- Αλεξιάκης, Ε., 2008, «Η Γαλλική Εθνολογική Σχολή και η Λαογραφία του Δημητρίου Λουκάτου», στο *Ο Δημήτριος Σ. Λουκάτος και η Ελληνική Λαογραφία*, Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας, Ακαδημία Αθηνών – ΚΕΕΛ αρ. 27, Αθήνα, 19-32.
- Αυδίκος, Γρ. Ε., 2009, *Εισαγωγή στις σπουδές του λαϊκού πολιτισμού*, Κριτική, Αθήνα.
- Βαν Μπούσχοτεν, Ρ. – Βερβενιώτη, Τ. – Βουτυρά, Ε. – Δαλκαβούκης, Β. – Μπάδα, Κ., 2008, «Εισαγωγή», στο Βαν Μπούσχοτεν, Ρ. – Βερβενιώτη, Τ. – Βουτυρά, Ε. – Δαλκαβούκης, Β. – Μπάδα, Κ., (επιμ.), *Μνήμες και Λήθη του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 9-41.

- Βουτυρά, Ε. – Βαν Μπούσχοτεν, Ρ. (επιμ.), 2007, *Ανάμεσα σε παρελθόν και παρόν. Εθνογραφίες του μετασσοσιαλιστικού κόσμου*, Κριτική, Αθήνα.
- Δαλκαβούκης, Β. – Πασχαλούδη, Ε. – Σκουλίδας, Η. – Τσέκου, Κ. (επιμ.), 2012, *Αφηγήσεις για τη δεκαετία του 1940. Από το λόγο του κατοχικού κράτους στη μετανεωτερική ιστοριογραφία*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη.
- Δημαράς, Κ. Θ., 1963, *Για μια εθνική απογραφή*, Εταιρεία Θρακικών Μελετών, Αθήνα.
- Υγκερς Γκ., 1999, *Η Ιστοριογραφία στον 20^ο αιώνα*, Νεφέλη, Αθήνα, μτφρ. Π. Ματαλάς.
- Κυριακίδης, Στ., 1965, *Ελληνική Λαογραφία*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα.
- Κυριακίδου – Νέστορος, Α., 1993, *Λαογραφικά Μελετήματα II*, Πορεία, Αθήνα.
- Λιάκος, Α., 2003, «Αντάρτες και συμμορίτες στα ακαδημαϊκά αμφιθέατρα», στο Χ. Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36- '49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο, τομές και συνέχειες*, Καστανιώτης, Αθήνα, 25-36.
- Λουκάτος, Δ., 1968, *Λαογραφία – Εθνογραφία*, Ιωάννινα.
- Λυδάκη, Α., 2013, «Αστική λαογραφία και κοινωνικό μυθιστόρημα. Ένα παράδειγμα: Ισμήνη Καπάνταη, *Με θέα τη ζωή*», Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου *Λαϊκός πολιτισμός και έντεχνος λόγος* (8-10/12/2010), τόμος Β', ΚΕΕΛ, Αθήνα, 39-55.
- Μερακλής, Μ. Γ., 1989, *Λαογραφικά Ζητήματα*, Χ. Μπούρας, Αθήνα.
- Μερακλής, Μ. Γ., 2001, «Ιστορική λαογραφία», στο Χρ. Χατζητάκη – Καψωμένου (επιμ.), *Ελληνικός Παραδοσιακός Πολιτισμός. Λαογραφία και Ιστορία* Πρακτικά Συνεδρίου στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου – Νέστορος, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 30-37.
- Νιτσιάκος, Β., 2003, *Μαρτυρίες Αλβανών μεταναστών*, Οδυσσέας, Αθήνα.
- Νιτσιάκος, Β., 2014², *Προσανατολισμοί. Μια κριτική εισαγωγή στη Λαογραφία*, Κριτική, Αθήνα.
- Ντάτση, Ε., «Ο χρονοτόπος οργανωτική αρχή της λαϊκής λογοτεχνίας», Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου *Λαϊκός πολιτισμός και έντεχνος λόγος* (8-10/12/2010), τόμος Β', ΚΕΕΛ, Αθήνα, 209-217.
- Παπαταξιάρχης, Ε., 2002, «Το παρελθόν ενώνει όσο και χωρίζει. Η Ανθρωπολογία ανάμεσα στην Ιστορία και τη Λαογραφία», στο *Το παρόν του παρελθόντος. Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία*, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου (19-21 Απριλίου 2002), Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα, 65-75.
- Πολίτης, Ν. Γ., 1909, «Λαογραφία», *Λαογραφία* 1: 7.
- Ποτηρόπουλος, Π., 2013, «Οι λογοτεχνικές αναπαραστάσεις του λαϊκού πολιτισμού. Ζητήματα πρόσληψης και τεκμηρίωσης της λαογραφικής/εθνογραφικής πληροφορίας σε επίπεδο πρακτικής άσκησης», Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου *Λαϊκός πολιτισμός και έντεχνος λόγος* (8-10/12/2010), τόμος Β', ΚΕΕΛ, Αθήνα, 377-392.
- Πούχγερ, Β., 2004-2006, «Η Λαογραφία στον 21^ο αιώνα», *Λαογραφία* 40: 13-20.
- Πούχγερ, Β., 2013, «Η Ρέα Γαλανάκη και ο λαϊκός πολιτισμός. Παρατηρήσεις της εφαρμοσμένης λαογραφίας στο μυθιστόρημα *Φωτιές του Ιούδα, στάχτες του Οιδίποδα* (2009)», Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου *Λαϊκός πολιτισμός και έντεχνος λόγος* (8-10/12/2010), τόμος Β', ΚΕΕΛ, Αθήνα, 393-406.
- Τσιώλης, Γ., 2006, *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις*, Κριτική, Αθήνα.
- Φραγκουδάκη, Α. – Δραγώνα, Θ. (επιμ.), 1997, *Τι είν' η πατρίδα μας; Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα.